

ОРГАНІЗАЦІЯ ВПЛИВУ НА ЕМОЦІЙНО-ПОЧУТТЄВУ СФЕРУ УЧНІВ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА УРОКІВ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ В ШКОЛІ

Сніжана КУРКІНА (Кіровоград)

В статті пропонується до розгляду методи, які доцільно застосовувати в галузі педагогіки мистецтва з метою організації впливу на емоційно-почуттєву сферу учнів. Зроблено спробу обґрунтування ефективності методу художньо-педагогічної драматургії в процесі підготовки і проведення уроків художньої культури в школі.

В статье предлагаются к рассмотрению методы, которые целесообразно применять в области педагогики искусства с целью организации влияния на эмоционально-чувственную сферу учеников. Сделано попытку обоснования эффективности метода художественно-педагогической драматургии в процессе подготовки и проведения уроков художественной культуры в школе.

Ключевые слова: художня культура, художньо-естетичне виховання, освітній процес, гуманістичне спілкування, мистецтво, емоційно-почуттєва сфера, мотиваційно-особистісне ставлення, драматургія уроку.

Актуальність теми. В умовах реформування системи вітчизняної освіти якісно змінилися вимоги до школи, оскільки вона є першою і, безперечно, найважливішою ланкою освітнього процесу, який супроводжує людину ХХІ століття протягом життя. Уведення в навчальний план школи нових курсів, поява більш ефективних, цікавих за змістом навчальних програм, інноваційних педагогічних технологій, перехід від репродуктивних до творчо-продуктивних форм організації навчання, сприяють оновленню школи, спрямовують її у бік реформ.

Процес переведення особистості дитини з площини «засобу» в площину «мети» шкільного навчально-виховного процесу, створює сприятливі умови для актуалізації та підвищення ефективності викладання предметів гуманітарного, культурологічного циклу. Курс «Художня культура», який з'явився у якості обов'язкового в шкільній програмі нещодавно, в цьому аспекті є особливо важливим, оскільки об'єднує в собі виховний потенціал літератури, музики, театру, хореографії, різних видів образотворчого мистецтва тощо. За допомогою багатого художнього матеріалу, можливостей інтеграції та синтезу різних предметів у межах однієї дисципліни, програма курсу «Художня культура» відкриває перед школярами захоплюючу картину розвитку світової культури від первісності до сьогодення, знайомить з розмаїттям художніх стилів і напрямів, долучає до світової мистецької скарбниці. Зрештою, названий курс з успіхом вирішує загальновиховні завдання, що полягають у стимулюванні духовного, морально-естетичного розвитку школярів.

Метою даної статті є дослідження особливостей застосування методу художньо-педагогічної драматургії в процесі підготовки і проведення уроків художньої культури в школі.

Розглядається специфіка художньої педагогіки, її прийомів, методів і принципів, висвітлюються проблеми, що виникають в процесі викладання культурологічних, мистецьких дисциплін у сучасних загальноосвітніх закладах.

Аналіз досліджень з проблем методики викладання художньої культури у загальноосвітніх навчальних закладах різного типу, дозволяє зробити висновки, що відомі російські й українські учені (Л. Ващенко, Л. Виготський, А. Лосєв, Л. Масол, А. Мелік-Пашаєв, Н. Миропольська, Л. Предтеченська, О. Щолокова) протягом останніх десятиліть приділяли увагу розробці філософських, психолого-педагогічних, художньо-естетичних засад викладання художньої культури, написали й перевірили на практиці ефективність багатьох експериментальних програм, під різним кутом зору розглядали актуальні проблеми, пов'язані з викладанням курсу ХК в школі.

Однак проблема пошуку ефективних шляхів здійснення художньо-естетичного виховання школярів засобами різних видів мистецтва на уроках художньої культури, не втрачає своєї актуальності і залишається відкритою.

Навчальний процес у сучасній школі - складна динамічна система, у якій в органічній єдності здійснюється взаємозалежна діяльність учителя й учнів. Ефективність цієї діяльності залежить від декількох факторів. Безумовно, основним фактором залишається особистість учителя, оскільки до його професійних, компетентнісних, загальнолюдських характеристик висуваються особливі вимоги: здатність бачити в особистості того, якого він навчає самоцінну особистість; демонструвати довіру на всіх етапах взаємодії; спонукати до активності в спілкуванні, відкритості почуттів, переживань; володіти прийомами розвитку здібностей, з огляду на внутрішню мотивацію діяльності учнів. Не менш важливий фактор ефективності діяльності на уроці пов'язаний з психологічною атмосферою спілкування, для якої характерно взаємне безумовне, безоцінне прийняття вчителем і учнем один одного, коли суб'єкти відносин взаємно відчують почуття «захищеності», психологічного комфорту. У такий спосіб естетико-педагогічне середовище повинно стати джерелом особистісного росту, удосконалювання культури. Ще один фактор, що сприяє формуванню ціннісного ставлення до спілкування із творами мистецтва, пов'язаний безпосередньо з процесом організації навчання - методикою, технологією навчання.

Нові підходи до організації спілкування з творами мистецтва повинні бути орієнтовані на

розвиток рефлексивності й емоційного «вживання» у зміст естетико-педагогічного спілкування з метою усвідомлення його цінності. У такий спосіб актуалізується пошук технологій, що забезпечують не тільки процес викладання знань, а осмислення їхньої цінності під час обміну судженнями, позиціями з метою відкриття багатомірності естетичного бачення світу. Сам процес оволодіння новими знаннями повинен забезпечуватися не стільки за допомогою пояснювально-ілюстративного й репродуктивного методів, скільки способом проблематизації досліджуваної реальності, формуючи готовність вибудовувати ці знання в систему особистісно значущого, емоційно пережитого, а отже, мотиваційно-ціннісного ставлення. Від того, як учитель організує весь навчальний процес, які він вибирає форми, методи й засоби для організації навчальної діяльності школярів, буде залежати кінцевий результат навчання.

Аналіз наявної ситуації показав, що існуюча шкільна естетична освіта не забезпечує справжньої й безпосередньої зустрічі кожної дитини з мистецтвом, не дає повноцінних художніх переживань, не сприяє духовно-моральному самовизначенню особистості. Вітчизняні психологи, які вивчали проблеми художнього виховання і освіти, вказували на безплідність предметів художньо-естетичного циклу, якщо в процесі їхнього викладання не враховується значення емоційного переживання від зустрічі із прекрасним. Зокрема А. Мелік-Пашаєв відзначав, що не існує іншої педагогічної галузі, де спостерігалось б таке марне витрачання виховного потенціалу, такий розрив величезних можливостей і незначних результатів [6].

Причина цього криється, на нашу думку, у прямому запозиченні методів викладання точних наук, основою яких є логіка. Безумовно, принципи й конкретні прийоми пробудження інтересу в пізнавальній і художньо-творчій діяльності є близькими за змістом, але не ідентичними [5]. При використанні в художній педагогіці традиційних методів викладання зберігається реальна небезпека серйозно знизити емоційно-почуттєву складову занять з предметів гуманітарно-естетичного циклу.

Уроки художньої культури, побудовані тільки за принципами логіки, втрачають здатність виконувати найважливіше своє призначення - пробудження почуттів дитини. Такі заняття не надають ефективної допомоги у справі прилучення школярів до духовних цінностей, не розвивають емоційне сприйняття навколишньої дійсності під час спілкування із творами мистецтва.

Актуальність проблеми емоційного впливу на особистість учня старших класів є

очевидною, оскільки саме сильне емоційне переживання має здатність цілісного впливу на почуття, свідомість і волю людини, приводить до змін особистісного характеру на новому якісному рівні. Механізм емоційного впливу на особистість розкривав, зокрема, Л. Віготський, який порівнював катарсичний вплив мистецтва на людину з «клапаном», який, відкриваючись, «урівноважує психіку з навколишнім середовищем» [4]. Вікові психологічні особливості старшокласників полягають у стрімкому зростанні активності емоційної сфери [2]. Величезна частина людських переживань, що не сприймається молодшим школярем і в недостатній мірі сприймається підлітком, може стати предметом переживання учня-старшокласника.

Особливостям методики роботи вчителя художньої культури з учнями старших класів ми приділяємо найбільшу увагу тому, що курс «Художня культура» викладається як обов'язковий в українській школі, починаючи із 9-го класу. Те, що у емоційному житті юнаків починається новий етап, пов'язаний із усвідомленням серйозних питань людського буття, формується нова система цінностей, яка пов'язана, як правило, із молодіжною субкультурою, створює сприятливі умови для розвитку художнього мислення, звернення до невичерпних джерел художньої культури людства. З цього приводу О. Щолокова зазначає: «...цей період також характеризується загостренням відчуттям до подій, що відбуваються навколо. Незважаючи на те, що діти в основному живуть сьогоднішнім, проте передчуття майбутнього та підготовка до нього помітно впливають на формування їх світогляду. Таким чином, вищевказані зміни, дають можливість якнайповніше втілювати основні завдання курсу на уроках художньої культури: - збагачувати та розвивати духовний світ і почуття учнів, ознайомити їх з кращими творами світового мистецтва; - дати дітям ґрунтовну поліхудожню освіту» [8; 142].

Отже, загальний рівень розвитку свідомості й самосвідомості старшого школяра дозволяє естетичному ставленню до дійсності оформитися в цілісну систему потреб, установок, смаків, принципів, які усвідомлюються в набагато більшій мірі, ніж у попередні роки, і є основою суджень у характерних для цього віку міркуваннях і суперечках на естетичні теми. По суті справи, у старшокласників з'являється здатність мислити абстрактно, оперувати поняттями, узагальненими логічними формулами, гіпотезами. Це накладає відбиток на самий стиль мислення і має безпосереднє відношення до естетичних уявлень юнацтва. Підвищення емоційної сприйнятливості в старшому

шкільному віці є безпосередньо пов'язаною із збільшенням здатності до співпереживання [9; 145-170].

Отже, потрібна педагогіка емоційних переживань, нагромадження яскравих емоційних вражень, що здатні були б гармонізувати психічний розвиток старшокласника, вчасно звільняючи психіку людини, що дорослішає, від зайвої й непотрібної напруги, направляє формування ціннісних установок і орієнтирів особистості у належному спрямуванні. Естетичне переживання є конкретним психічним станом організму, що викликається сильною емоцією. Будь-яке переживання, а тим більше естетичне, є переживанням чогось конкретного, того, що володіє своїми специфічними якостями. В естетичних почуттях концентрується не тільки різнобічний почуттєвий досвід людини, але й переживання освоєних особистістю цінностей людської культури. Тому естетичне почуття варто розглядати як чуттєво-теоретичний зріз реальних цінностей об'єктивного світу й суб'єктивних ціннісних орієнтирів людини.

Таким чином сучасні вимоги до викладання художньої культури в школі потребують від учителя застосування у освітньому процесі нових форм і методів подачі матеріалу, насичення його емоційними впливами. Традиційно самим розповсюдженим у педагогіці мистецтва вважається метод художньо-педагогічної драматургії, який рекомендували до впровадження учені Д. Кабалецький та Л. Предтеченська. Цей метод якнайкраще відображає специфіку уроку мистецтва і є безпосередньо спрямованим на вирішення завдань емоційного впливу на учнів. Піднімаючи питання про сутність даного методу, звернемося до поняття «катарсис».

У перекладі із грецького «катарсис» тлумачиться як очищення. Відповідно до поглядів давніх греків, тілесне й душевне здоров'я залежить від гармонічного сполучення всіх елементів. Якщо медицина за допомогою своїх процедур відновлює зруйновану гармонію тіла, то поезія, музика, театр і образотворче мистецтво також «очищають» і звільняють душу й дух людини своїм сприятливим впливом. Тобто катарсис – це результат особливої напруженої роботи свідомості, у якій «розумні емоції» одержують своє головне вираження [4].

Саме в катарсисі як прояві найвищого емоційного напруження розкривається найголовніше призначення мистецтва, яке полягає в тому, що воно розширює простір і межі тимчасового людського буття, відкриває можливість подивитися через призму досягнутого на самого себе, свій внутрішній світ. Якщо урок не досяг такої кульмінації, то можна

сказати, що він не відбувся, оскільки він не залишиться в пам'яті дітей. Із зазначеного стає зрозумілим, що вся логіка викладу матеріалу, весь хід етапів уроку повинен відповідати логіці життя. В кожному, без виключення, уроці повинні мати місце значущі для особистості факти. Факт як життєве явище, що зачіпає основи нашого буття, який може бути представлений конкретним твором мистецтва.

Л. Виготський у праці «Психологія мистецтва» пояснює катарсис як коротке замикання, що приводить до знищення протилежних почуттів. Катарсис, на його думку, є перетворенням болісних і неприємних афектів у їхню протилежність. Основу цього процесу він бачить у суперечливості, що закладена в структурі всякого художнього твору. Емоції, які викликає матеріал, і емоції, які викликає форма, перебувають у постійному антагонізмі. З цього можна зробити висновок, що логіка подачі матеріалу повинна бути заснована на протилежності. Зрештою, саме життя проходить у вирі протилежностей: життя й смерть, чоловік і жінка, сила й слабкість, високе й низьке, щастя й нещастя, добро й зло. Ймовірно, головною властивістю нашої свідомості є контраст, а логіка життя є логікою контрастів. Отже, і логіка уроку повинна будуватися на контрастах: прекрасне - потворне, добро - зло, минуле - майбутнє, мить - вічність тощо. Крім того, варто пам'ятати, що критично рефлексуюче мислення, є новоутворенням, що починає формуватися у старшокласників, перетворюючись, згодом, у інструмент осягнення зовнішнього світу, його збагнення і оцінки.

Обґрунтування цієї ж думки можна знайти й у трактуванні «альтернативної ситуації» Н. Щуркової [3]. Дослідник вважає, що найдієвішим фактором ціннісного ставлення є ціннісний вибір, що розгортається на очах у школярів. Вибір відбувається між низьким і високим, матеріальним і духовним, потворним і прекрасним. При цьому дорослий, на якого дивиться старшокласник, всупереч будь-яким обставинам обирає добро, істину й красу у всіх проявах. Альтернативний вибір завжди впливає на формування особистості у той або в інший бік, тому що самі ситуація ставить індивіда у стан крайньої психологічної напруги, навіть якщо він тільки свідок і лише подумки програє варіант вибору. Закладене в самій суті педагогічного спілкування відзеркалення, на думку Н.Е. Щуркової, лежить в основі найсильнішого впливу альтернативної ситуації, оскільки в особі вчителя учень бачить відбиття зробленого ним вибору, у собі ж знаходить відображення відтвореного педагогом [3; 37].

Крім того, сама ідея емоційного впливу трактується як вихід із стану внутрішнього

протириччя, невдоволеності, подолання «бар'єра морального вибору», що безпосередньо залежить від глибини переживання. Отже, за аналогією з організацією життєвого матеріалу в мистецтві можна говорити про особливу організацію навчального матеріалу в освітньому процесі з метою емоційного впливу на учнів [1].

Учень 9-го класу є підлітком другої стадії перехідного віку, так званої критичної, характерною ознакою якої є надмірна емоційність, збудженість нервової системи. Такі зміни, як загальне коливання кровообігу, підвищення напруженості м'язів – все це звертає увагу до власних переживань, загострює відчуття своєї індивідуальності. У результаті, все те, що входить в сферу особистих внутрішньо значущих переживань, залишає учня байдужим або зовсім не сприймається. Учні цього віку тяжіють до протилежних за змістом вражень: вони чекають інтенсивних, складних і різноманітних імпульсів з навколишнього середовища і тільки такі імпульси привертають їхню увагу. Пояснюється це тим, що учень цього віку настільки зосереджений на внутрішніх відчуттях, що витягти його зі стану своєрідної закупорки можна лише досить сильним натисканням на його сприйняття: інакше внутрішні почуття виявляться незадіяними, і у ставленні до слабких і нескладних вражень він прореагує нейтрально, виявляючи як зовнішню так і внутрішню байдужість.

Ефективний вплив на особистість старшокласника може бути досягнутий при такій драматургії уроку, котра відображає спрямованість діяльності вчителя на кожному її етапі. Метою діяльності вчителя, у такому випадку, є пробудження емоційної активності учнів, що, у свою чергу, є основою творчої й пізнавальної активності в процесі спілкування із творами мистецтва. Центальною ланкою процесу спілкування на уроці, що об'єднує двох її суб'єктів (твір мистецтва й особистість старшокласника), є цінність, тобто те, що має визначений конкретний зміст, особисту значущість у житті юнака.

Для того, щоб спілкування з мистецтвом на уроці відбулося, потрібно досягти максимальної активності художньо-естетичного сприйняття учнів. Зауважимо, що сам процес художньо-естетичного сприйняття можна умовно поділити на три етапи: подив – пізнання – творчість [8; 143]. На першому етапі необхідно викликати резонанс аудиторії. Це етап емоційної установки. Наявність певної установки, її значення є важливим для будь-якої діяльності, але при зустрічі з мистецтвом саме установка відіграє вирішальну роль. Уловити необхідну емоційну хвилю, домогтися

досягнення емоційного резонансу з художнім твором іноді буває досить складно. Існує досить чітка і прогнозована закономірність у тому, наскільки успішною буде та чи інша зустріч школярів з мистецтвом, і вона, здебільшого, залежить від уміння педагога настроїти школярів на потрібний емоційний стан.

Процес створення такої установки є чи не самим складним елементом у структурі діяльності педагога художніх дисциплін. Він вимагає від вчителя значних інтелектуальних, емоційних, вольових зусиль, великих затрат часу на планування і підготовку уроків. Водночас із цим, роботи провідних вітчизняних учених допомогли представити психологічний механізм створення і дії настановної детермінанти.

Резонанс як емоційний унісон, викликаний загальною хвилюючою проблемою, поглядом, інтересом як втілення бажання звернути свій погляд на самих себе, свої світовідчуття. Мета цього етапу - привести учнів у стан натхнення. В подальшому варто підкріпити інтерес до проблеми на емоційному рівні. Як показує практика, емоційне ставлення до будь-якого явища з'являється тільки на тлі передчуття його контрастної протилежності. Тому на другому етапі уроку, з метою утримання уваги учнів протягом усього уроку, потрібно періодично створювати атмосферу емоційної напруги, використовуючи метод контрасту. Контраст є головною властивістю, що визначає нашу свідомість.

Крім того, урок художньої культури сам по собі повинен являти собою твір мистецтва. А структура твору мистецтва будь-якого виду будується на суперечливості (Л.Виготський). Мова йде про те, що цей етап характеризується запереченням раніше проголошених цінностей, що призводить до їх саморуйнування. Це є шлях пошуків і страждань, котрий обов'язково має прояв у емоціях і переживаннях юнаків. Саме цей шлях здатний привести до усвідомлення цінності речей, оскільки сприяє глибокому осягненню матеріалу, що пропонується до вивчення.

На третьому етапі уроку, після того, як учні відчують хвилювання від загрози руйнування, заперечення значущої для них цінності, вони набувають здатність сприйняти цю цінність по-іншому, на якісно новому рівні, більш високому, відкритому для естетичного спілкування. Прекрасне, таким чином краще відчувається і розуміється у зіставленні з повторним. Саме на цьому етапі спілкування із твором мистецтва ми найчастіше відчуваємо захват, найвище емоційне захоплення. Старшокласники, як правило, бувають здивовані тим, що самі не очікують такого

впливу художнього твору на свій внутрішній світ.

Це є етап відновлення колишньої ідеї, перетворення болісних афектів у їхню протилежність. За ствердженням Л.Виготського це і є процес очищення (катарсису) як повернення в колишнє лоно естетичних і загальнолюдських цінностей. Твори мистецтва високого гатунку, зазвичай, наповнені митцями узагальненим суспільним досвідом, вони начебто піднімають людину, що їх осягає до більш узагальненого погляду на світ, змушуючи розкрити в собі досі не реалізовані можливості й міряти своє швидкоплинне буття на Землі нетлінним філософським сенсом життя. У такий спосіб твори мистецтва, які є плодами осмислення буття великими митцями, постаті яких уособлювали не тільки епоху, а й цілі світи, змушують старшокласників замислитися над вічними проблемами, виявити власне ставлення до навколишнього світу і свого місця в ньому.

Психологічний зміст катарсису, без використання якого не можливо якісно вибудувати й провести урок художньої культури, полягає в емоційному потрясінні, яке відчуває людина під впливом твору мистецтва. Стан внутрішнього очищення, яке відчуває людина від спілкування з мистецтвом, призводить до звільнення від непотрібного, зайвого. Досягнення такого стану є центральною ланкою будь-якого емоційного процесу, пов'язаного з мистецтвом, у якому відбувається «...вибухове зрівноважування внутрішнього стану організму з навколишнім середовищем» [5]. Образно кажучи, це можна представити собі як поворот психіки до об'єкту, що вивчається

Заключний етап уроку - закріплення головної ідеї, невеличкий, але насичений за змістом висновок. Це може бути спеціально підібраний до теми уроку поетичний твір, художньо сформульована цитата або власні висловлення дітей.

Реалізація методу художньо-педагогічної драматургії з урахуванням дії логіки протиріч ставить перед педагогом проблему неординарної організації уроку, постійного пошуку нових форм, методів, прийомів роботи з урахуванням підготовки наявної учнівської аудиторії. Наприклад, урок за темою «Просторові мистецтва: світові шедеври архітектури», можна побудувати на безлічі протиставлень-протилежностей. Вчитель потрібен мати у своєму арсеналі різні питання іноді парадоксального характеру, які триматимуть учнів у постійному емоційному й розумовому напруженні, спонукаючи їх зробити свідомий внутрішній вибір.

Збагнення сутності ідеалу людини епохи Ренесансу, який представили у своїх нетлінних шедеврах Мікеланджело, Рафаель, Леонардо да Вінчі, доцільно зіставити з полотнами нідерландського художника тієї ж епохи І. Босха, який втілював у творчості, переважно, іншу іпостась людської природи - її пороки, ниці й потворні явища, які, зазвичай, намагаються приховати. Необхідно пам'ятати, що відбиття в художніх творах таких станів, як біль, гнів, скорбота тощо є природним і корисним саме для морального і художньо-естетичного виховання глядачів. Не тільки радість, почуття емоційного піднесення, героїчний вчинок, але в набагато більшій мірі жаль і смуток, що пройшли через розум і серце здатні робити старшокласника реально дорослим в процесі емоційного контакту з художніми образами. Не потрібно свідомо відвертати увагу учнів від переживання негативних «недотячих» на першій погляд емоцій, оскільки в реальній дійсності учні зустрічаються з подібними явищами, на жаль, набагато частіше, ніж здається дорослим.

Крім того, одним із завдань процесі естетико-педагогічного спілкування є розширення кола емоційних вражень. Дуже часто буває так, що, декларуючи принцип зв'язку мистецтва з життям, ми забуваємо, що саме життя вбирає в себе практично необмежене коло різноманітних емоційних станів і відносин, у той час як шкільна програма, у тому числі й по художній культурі, містять у собі досить обмежене їхнє коло. Психологи ж стверджують, що негативні емоції так само важливі для людини, як і позитивні, тому виключення їх з арсеналу художніх засобів є неприпустимим. Лише продуманий з боку вчителя баланс позитивних і негативних емоцій дозволить не тільки повніше відчувати реальні життєві ситуації, але й простимулювати

процес їхнього осмислення у свідомості старшокласників.

Запропонований алгоритм уроку художньої культури максимально відбиває сутність художньо-педагогічного методу й дозволяє вирішити завдання зовнішнього і внутрішнього емоційного впливу на особистість старшокласника. Йдеться про такий вплив, що здатен виховувати особистість старшокласника, формуючи його потреби, інтереси, ідеали, світогляд, загалом ціннісні орієнтації в галузі художньої культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Актуальные вопросы формирования интереса в обучении: Уч. пособие / Под ред. Г. И. Щукиной. – М., – 1984. – 176с.
2. Возрастная и педагогическая психология: Уч. пособие / Сост. И. В. Дубровина, А. М. Прихожан. – М., – 2001. – 368с.
3. Воспитание детей в школе: Новые подходы и новые технологии / Под редакцией Н. Е Щурковой. – М., – 1998. – 208с.
4. Выготский Л. С. Психология искусства. – М., – 1968. – 576с.
5. Малоков А. Н. Психология переживания и художественное развитие личности: Науч.–метод. пособие. Дубна, – 1999. – 253с.
6. Мелик-Пашаев А. А. Приобщение к художественной культуре как метод преподавания эстетических дисциплин // Эстетическое воспитание и экология культуры / Ред. О. И. Генисаретский. – М., – 1988. С. 7–24.
7. Предтеченская Л., Щербаков Н. Методика преподавания мировой художественной культуры в 8–9 классах: Пособие для учителя. – М., 1984–1985.
8. Щолокова О.П. Методика викладання світової художньої культури. – К., 2007. – 192с.
9. Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации. – М., – 1988.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Куркіна Сніжана Віталіївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри музично-теоретичних та інструментальних дисциплін КДПУ імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: удосконалення навчально-виховного процесу у вищій та початковій школі засобами мистецьких дисциплін, історія вітчизняної та зарубіжної педагогіки.